

OMÓWIENIA, POLEMIKI, RECENZJE

ANNA WYLEGAŁA
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

DOŚWIADCZENIE WOJNY W PAMIĘCI UCZESTNIKÓW

Książkę *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*¹ czytałam niejako z dwóch pozycji: jako osoba przez kilka lat pracująca w Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA i Domu Spotkań z Historią, w którym dostępne są relacje będące podstawą książki, oraz jako socjolog zajmujący się pamięcią biograficzną i jej społecznymi uwarunkowaniami. Ta podwójna czytelnicza tożsamość od początku komplikowała lekturę, ponieważ tam, gdzie niedawny archiwista był zadowolony, socjolog miał wątpliwości. Jednocześnie wydaje się, że pozwoliła mi ona pełniej zrozumieć intencje autorów.

Autorzy stwierdzają we wstępie, że ich książka miała być pomostem między historią polityczną i militarną drugiej wojny światowej a zbiorami relacji historii mówionej, które skupiają się na doświadczeniu cywilnym. I rzeczywiście tak jest. Z jednej strony posługują się metodologią właściwą dotychczas badaniom nad

cywilnym doświadczeniem wojny, z drugiej — przedmiotem ich uwagi jest doświadczenie żołnierskie, które do tej pory opisywano — jeśli w ogóle — za pomocą bardziej „tradycyjnych” źródeł historycznych. Już tylko to daje książce status pozycji nowatorskiej i sprawia, że warto do niej sięgnąć.

Żołnierze generała Maczka składają się z czterech części. W pierwszej autorzy przedstawiają projekt badawczy, na podstawie którego powstała książka, metodę gromadzenia wywiadów i pracy z materiałem źródłowym, a także krótki wstęp historyczny i propozycje interpretacyjne. Już na tym etapie książka sygnalizuje swój dwudyscyplinarny charakter: z jednej strony publikacja ma charakter historyczny, źródłowy, z drugiej — autorzy posługują się aparatem teoretycznym i metodologicznym właściwym socjologii. Odwołują się do takich kategorii jak pamięć kulturowa Jana Assmana, a odsłaniając swój warsztat badawczy piszą o prowadzeniu wywiadów narracyjno-biograficznych, które sytuują w tradycji metodologicznej biografistycznej socjologii niemieckiej Fritza Schützego. Dwudyscyplinarność widać również w zaproponowanych „tropach interpretacyjnych”, z których pierwszy dotyczy warstwy narracyjnej wywiadów, a konkretnie sytuacji uzyskanej narracji i wpływu interakcji z pro-

Adres do korespondencji: annawylegala@gmail.com

¹Jarosław Pałka, Machteld Venken, Krzysztof Marcin Zalewski, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Replika—Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk—Zakrzewo 2013, stron 374.

wadzącym, kolejne zaś skupiają się już bardziej na konkretnym doświadczeniu historycznym, które stało się udziałem maczkowców: transnarodowości służby w dywizji, kwestiach lojalności oraz indywidualizacji w wojsku.

Skrótość tych propozycji budzi mieszane uczucia. Z jednej strony swoją dyskretnością zostawiają czytelnikowi miejsce na wypracowanie własnych interpretacji, podkreślając tym samym źródłowy charakter książki. Z drugiej ograniczają rolę autorów do przewodników po materiale, nie zaś jego prawdziwych interpretatorów. Oczywiście, już sam wybór relacji, wątków i stworzenie układu tekstu jest pewną interpretacją. Jednak po przeczytaniu podrozdziału z „tropami interpretacyjnymi” pozostaje uczucie niedosytu, również ze względu na niesymetryczność rozwinięcia czterech zaproponowanych wątków, z których dwa ostatnie, najbardziej skrótowo potraktowane, z powodu lakoniczności chwilami stają się mało czytelne. Niedosyt interpretacyjny rekompensuje nieco dostępność materiału, którego fragmenty są prezentowane w książce, co jest w moim odczuciu jednym z największych jej atutów. Wszystkie nagrane w Polsce oraz w Wielkiej Brytanii relacje zostały zarchiwizowane w Archiwum Historii Mówionej, gdzie można się zapoznać zarówno z oryginalnymi plikami dźwiękowymi, jak i z neredagowanymi zapisami transkrypcji oraz materiałami dodatkowymi (zdjęciami, biogramami, notatkami opisującymi sytuację wywiadu itd.). Istotne jest również to, że wywiady archiwizowane są imiennie, i na tych samych zasadach pojawiają się w książce. Wydaje się, że również ta kwestia wyjaśnia ogłędność zaproponowanych interpretacji: pogłębiona analiza narracji rozmówców znanych z imienia i nazwiska mogłaby budzić kontrowersje natury etycznej, zwłaszcza gdy pojawiają się kwestie drażliwe, problematyczne lub prezentujące narratorów w złym świetle².

Część druga, trzecia i czwarta to właściwa prezentacja materiału źródłowego, każdorazowo poprzedzona krótkim wstępem historycznym sytuującym materiał w szerszym kontekście historycznym. Bardzo ważne i cenne wydaje się umieszczenie służby w dywizji w kontekście całości doświadczenia biograficznego rozmówców: pozwala to, jak zaznaczają autorzy, zobaczyć proces stawania się żołnierzem, samo doświadczenie służby, a także życie maczkowców po wojnie.

Część pierwsza przedstawia drogi do dywizji i ma charakter narracyjny: poznajemy najważniejsze typy przedwojennego doświadczenia biograficznego młodych żołnierzy poprzez obszernie opowieści wybranych rozmówców, maksymalnie dwóch-trzech z każdej grupy. Autorzy zarchiwizowanych relacji trafiali do dywizji jako „turyści Sikorskiego” (poprzez internowanie w Rumunii i na Węgrzech oraz służbę w innych formacjach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie), przez sowieckie łagry i Armię Andersa, jako jeńcy z Wehrmachu oraz z niemieckich obozów wyzwolanych przez dywizję. Decyzja o prezentacji całych biografii sprawia, że tę część tekstu czyta się bardzo płynnie, ma się też wrażenie dużej spójności prowadzonej narracji. Jednocześnie jest to, moim zdaniem, część najmniej odkrywczą, ponieważ odwołuje się do doświadczeń już dość często przywoływanych w pracach zarówno historyków, jak i socjologów (wyjątkiem może być doświadczenie żołnierzy internowanych). Pewne zastrzeżenia budzi też konstrukcja wstępów historycznych i przypisów, których charakter każe się chwilami zastanowić, do kogo tak naprawdę skierowana jest książka. Jeśli do ogólnie wykształconego i zainteresowanego czytelnika, wyjaśnianie tego, kim był enkawudzista lub czym były Hitlerjugend i gestapo wydaje się pewnym nieporozumieniem. Tego typu redakcja byłaby na miejscu w publikacji o charakterze edukacyjnym, nie

²Nie znaczy to, że analizy takie nie są zupełnie praktykowane w naukach społecznych. Dobrym przykładem pogłębionej analizy narracyjnej, która odchodzi od anonimizacji rozmówców, jest książka Piotra Filipkowskiego *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyj-*

nego w perspektywie narracji biograficznej (Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010), powstała również na podstawie wywiadów zarchiwizowanych w AHM. Jednak wydaje się, że jest to wciąż odstępstwo od normy, nie zaś praktyka powszechna.

zaś naukowym. Zauważyć też można niekonsekwencję w przyjętych zasadach redakcji: jeśli już wyjaśniamy, kim był Eisenhower, dlaczego pozostawiamy bez komentarza marszałka Montgomery'ego?

Część trzecia dotyczy doświadczenia frontowego. Autorzy odchodzą w niej od zasady narracyjności i prezentują szeroki wybór krótszych fragmentów tekstu pochodzących z wywiadów z wieloma rozmówcami, co pozwala na uchwycenie jak najbardziej zróżnicowanego i pełnego zapisu pamięci o stawaniu się i byciu maczkowcem (kontekst biograficzny pozostaje w zasięgu ręki z uwagi na umieszczone na końcu książki biogramy wszystkich rozmówców). Zabieg ten sprawia, że lektura jest trudniejsza, nie tak płynna, odbiór tekstu przywodzi na myśl sam charakter doświadczenia frontu — wyrywkowy, niespójny, nie podlegający żadnej wewnętrznej logice. Równocześnie powtarzające się w wypowiedziach różnych żołnierzy, opowiedziane innym językiem, ale tożsame emocjonalnie opisy przekonują o pewnej wspólnotce doświadczeń, reprezentatywności doświadczeń, jak piszą autorzy posłowania, Piotr Filipkowski i Joanna Wawrzyniak. Rozmówcy nie mogli i nie musieli być dobierani według żadnego klucza statystycznej reprezentatywności, jednak lektura ich narracji dobitnie pokazuje, że na poziomie symbolicznym, emocjonalnym pewna reprezentatywność została z całą pewnością osiągnięta. O ile bezpośrednie opisy działań wojennych zainteresują zapewne bardziej historyków wojskowości, o tyle dla socjologa czy historyka społecznego fascynujące są fragmenty dotyczące kontaktów maczkowców z niemiecką ludnością cywilną na wyzwolanych terenach. Opowieści o Niemcach chowających się w lesie ze strachu przed mordującymi ponoć i gwałcącymi z zemsty Polakami przypominają odbite w krzywym zwierciadle wspomnienia o wkroczeniu Sowieców do Polski w 1944 roku, podobnie jest z relacjami dotyczącymi szabrowania niemieckiego mienia czy kontaktów seksualnych z niemieckimi kobietami. Wydaje się też, że właśnie ta część materiału źródłowego jest najbardziej odkrywczą poznawczo: w odróżnieniu od historii sowieckich deportacji czy losu „działków z Wehrmachtu”, fakt, że niemieckie miasto Haren nosi-

ło przez pewien czas nazwę Maczków i było rządzone przez polskie wojsko, nie jest powszechnie znany. Świetnym zabiegiem kompozycyjnym w przygotowaniu tekstu jest też zestawienie relacji maczkowców o wyzwoleniu obozu w Oberlangen z dotyczącymi tego samego wydarzenia relacjami wyzwolanych więźniarek (w Oberlangen przetrzymywanych było ok. 1,7 tys. Polek, które trafiły tam przede wszystkim po upadku powstania warszawskiego).

Część trzecia to historie żołnierzy po demobilizacji. Podobnie jak w rozdziale opowiadającym o przedwojennych losach maczkowców, znajdujemy tu dłuższe partie narracyjne wybranych rozmówców, co pozwala na prześledzenie całości procesu biograficznego, tego, w jaki sposób służba w dywizji odbiła się na dalszym życiu rozmówców. Opowieści podzielone są na dwa wątki: w pierwszym wypowiadają się maczkowcy, którzy po wojnie pozostali na emigracji, w drugim — ci, którzy zdecydowali się na powrót do kraju. Czytamy więc historie rozmówcy z Kanady, Wielkiej Brytanii i Belgii, a wśród demobilizowanych żołnierzy osiadłych w kraju — zaangażowanego w działalność kombatancką rozmówcy, któremu udało się po powrocie ułożyć sobie życie oraz takiego, który borykał się z problemami związanymi z w nielegalną działalnością konspiracyjną. Przedstawione biografie pozwalają na uchwycenie zróżnicowania powojennych losów, jednak pozostawiają czytelnika z pytaniem o zasadność czy też uzasadnienie takiego a nie innego wyboru narratorów w tej części. O ile w pierwszej z części źródłowych mieliśmy do czynienia z klarowną typologią przedstawiającą najbardziej popularne drogi do dywizji, tu nie do końca jasne jest, czy wciąż chodzi o typowość, czy może bardziej o szczególność prezentowanych narracji. W przypadku relacji maczkowa, który po powrocie do Polski zaangażował się w działalność konspiracyjną i spędził kilkanaście lat w więzieniu, autorzy sami stwierdzają jej wyjątkowość; jednocześnie jednak wciąż określają ją jako „typ doświadczenia biograficznego”, co jest ewidentną niekonsekwencją w kontekście jej jednostkowości. Podobnie jest w przypadku prezentowanej w części emigracyjnej biografii maczkowa osiadłego w Belgii, który przez dłuższy czas nie utrzymy-

wał kontaktów z innymi polskimi imigrantami i doświadczył problemów z układaniem sobie życia na emigracji na własną rękę. Wydaje się, że dużo bardziej typowa — o czym piszą zresztą sami autorzy — byłaby tu historia żołnierza, którego powojenną adaptację w społeczeństwie belgijskim ułatwiło małżeństwo z Belgijką. Pewnym zaskoczeniem jest też dysproporcja między liczbą prezentowanych relacji „krajowych” i „zagranicznych”: choć zdecydowana większość relacji nagranych w ramach projektu została zarejestrowana w Polsce, losy maczkowców, którzy wrócili po wojnie do kraju, reprezentują jedynie dwie relacje (w tym, jak już zauważyłam, jedna bardzo niestandardowa), podczas gdy biografie maczkowców-emigrantów to aż pięć narracji.

Niezależnie od tych drobnych uwag, *Żołnierze generała Maczka* są w moim odczuciu wartościową, solidnie przygotowaną i wprowadzającą konkretne nowe treści publikacją, poza wszystkim zaś pełnią funkcję przekonującego zaproszenia do kolejnych interpretacji prezentowanego zbioru i świetnego po nim przewodnika. Jako socjolog chciałabym być może bardziej pogłębionych interpretacji, szerszego zastosowania sygnalizowanych we wstępie kategorii teoretycznych, jednak szanuję prawo autorów do wyboru takiej a nie innej konstrukcji książki. Jako osoba związana z Archiwum Historii Mówionej cieszę się, że stało się ono podstawą kolejnej dobrej pracy naukowej.

BRONISŁAW GOŁĘBIEWSKI
Uniwersytet Warszawski, emeritus

PRÓBA BADANIA DOŚWIADCZEŃ WIĘZNIÓW OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH METODĄ ORAL HISTORY

W serii humanistycznej Monografie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej ukazało się ponad 560-stronicowe studium socjologa młodego pokolenia Piotra Filipkowskiego, zatytułowane *Historia mówiona i wojna*, z podtytułem *Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznej*¹. Autor przeprowadził trzydzieści wywiadów, z których trzy wybrał do szczegółowej analizy. Podstawowym celem tej analizy uczynił usiłowanie dokładnego rozeznania miejsca i znaczenia obozowych przeżyć i doświadczeń badanych w pełnej ich biografii. Badani byli więźniami obozów systemu Mauthausen. Rozmowy z nimi, obok autora studium, prowadzili i nagrywali pracownicy Ośrodka Karta.

Filipkowski ma świadomość wielowymiarowości analizowanych materiałów, gdy pisze: „Relacja, odbijając stan świadomości mówiącego, kontekst kulturowy, w którym się porusza, odsłania jego tożsamość: jest/może być świadectwem tożsamości. Dlatego analizując wywiady *oral history*, powinniśmy pytać nie tylko o opowiedziane zdarzenia, ale także — może przede wszystkim — o to, kto mówi, co mówi, do kogo, w jakim celu, w jakich okolicznościach. Tak rozumiana historia mówiona może stać się źródłem do badań interdyscyplinarnych, albo źródłem w różnych badaniach: historycznych, socjologicznych, antropologicznych, psychologicznych (zwłaszcza w orientacji humanistycznej). Nieco górnolotnie można powiedzieć, że ta wielowymiarowość, wielopiętrowość relacji gromadzonych w ramach *oral history* jest konsekwencją, swoistym przedłużeniem wielowymiarowości ludzkiego losu, ludzkiego doświadczenia. Stąd być może bierze się trudność z jednoznacznym wpisaniem historii mówionej w obszar zainteresowań jednej, zwłaszcza wąsko pojmowanej, dyscypliny akademickiej. Ale także

Adres do korespondencji:

¹Piotr Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, stron 511.